

NIKOLAY XANIKOV ASARIDA
O'RTA OSIYO TARIXINING YORITILISHI

Xudoyqulov Jahongir

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti Tarix fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar: Abriyev Hazratqul

Sharof Rashidov nomidagi

Samarqand davlat universiteti Tarix fakulteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqola taniqli sharqshunos olim Nikolay Vladimirovich Xanikovning "Buxoro xonligi tavsifi" asari va O'rta Osiyo haqida qiziqarli malumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Buxoro, Samarqand, xonlik, Xiva, Lixvinsk, Rambulye, topografiya, geografiya,

Kirish. Xanikov Nikolay Vladimirovich 1819-yil 24-oktyabrda Kaluga guberniyasining Lixvinsk uyezdida tug'ilgan. 1878-yil 3-noyabrda Parij yaqinidagi Rambulye viloyatida vafot etgan. Maxsus topshiriq bilan Buxoro amirligiga yuborilgan rus geografi, sharqshunosi va diplomati. Sarskoye Selodagi litseyni 1836-yilda tugatib, sharq tillari, asosan, arab va fors tillarini mustaqil o'rgangan. Kelib chiqishi turk-mo'g'ul elatlaridan bo'lgan Xanikov Nikolay Vladimirovich sharq tillari va adabiyotini chuqur anglash va tahlil qilish darajasiga erishdi. Uning ilmiy qiziqishlari asosan sharq mamlakatlariga, me'moriy obidalar hamda fors yozuvi asosidagi osori-atiqalarni tahlil qilishga qaratildi. Xanikov N.V keyingi ilmiy faoliyatida fors filologiyasini o'rganishga asosiy e'tiborini qaratib, bu sohada dunyo miqyosidagi atoqli olim darajasiga erishdi. Keyinroq arabistika faniga ham salmoqli hissa qo'shadi. Universitetni tugatgan N. Xanikov tirikchilik o'tkazish uchun tashqi ishlar vazirligining fransuz bo'limiga ishga olishlariga ko'maklashishi uchun harbiy ministr A.I. Chernishevga murojaat qiladi. Harbiy ministr N.Xanikov faoliyatini o'rganib chiqib, tashqi ishlar vaziri K.V. Nesselrodga, N.Xanikovga

ko'maklashishni so'rab xat jo'natadi. 1938-yil 22-fevralda bo'jak olim vazirlikning ichki aloqalar departamentiga tarjimon sifatida ishga qabul qilinadi. 1938-yil 15-noyabrda N.V. Xanikov, Chernigov General gubernatorning alohida topshiriqlar bo'yicha xodimi vazifasiga o'tkaziladi. 1839 yil 17-martda Orenburg general-gubernatorining alohida topshiriqlari bo'yicha xodimi vazifasiga ishlashga yuboriladi. Shu paytdan boshlab ilmiy faoliyatining asosiy qismini tashkil etadi. 1840-1841-yillarda, Rossiyada Buxoro amirligiga maxsus missiya yuborish tayyorgarligi ko'rila boshlandi. Butenev boshchiligidagi missiyaga Naturalist – (tabiatshunos) A.A.Leman, tog' ofisteri Bogoslovskiy, topograf (topografiya –

¹joylarni geografik va geometrik usullardan foydalanib o'rganish va shu asosda joylar xaritasini tuzish) lar, Chalpanov va Petrov, sharq tillarini biladigan Xorunjiy Petrov va ularning yordamchilari kiritilgan edilar. K.F.Butenov boshchiligidagi missiya tarkibi Orenburg general-gubernatori V.A. Perovskiyni to'liq qanoatlantirmadi. 1841-yil 21-aprelda Perovskiy tashqi ishlar vaziri Nesselrodga xat jo'natdi. Xatda "Butenev Buxoro xonligiga faqat tog' injineri emas balki, diplomatik agent sifatida ham borayotganligini e'tiborga olib, uning Buxoro xonligidagi munosabatlar to'g'risidagi bilimlari yetarli emasligini hisobga olib, unga yordamchi sifatida amirlikdagi ahvolni, tilni biladigan, Rossiyaning O'rta Osiyodagi manfaatlarini yaxshi biladigan amaldor (N.V.Xannikov)ni missiya tarkibiga kiritayotganligini ma'lum qildi" N.V.Xannikovning tadqiqotlari bo'yicha to'plangan ma'lumotlari asosida biz XIX asrning 40-yillaridagi Buxoro topografiyasiga oid qimmatli ma'lumotlarni o'rganishimiz mumkin. Natijalar. N.V.Xannikovning ma'lumotlariga ko'ra Buxoro amirligi asosiy shaharlar bo'yicha okrug - bekliklardan iborat. Bekliklar tumanlarga bo'lingan. Buxoroda 8 ta, Samarqandda 7 ta tuman bor. Har bir beklik amir tayinlagan amaldorlar tomonidan idora qilinadi. Amaldor boshqaruvida qancha qishloq borligi yorliqda

¹ Opisaniye Buxarskogo xanstva, S. P.6., 1843.

aks etgan. Shahar bilan qishloq o'rtasidagi tafovut katta emas, lekin farqi ham bor. Bu farqlar ma'muriy boshqaruv va ma'naviy, diniy sifatlarda namoyon bo'ladi. Har bir shahar o'z o'rniga ega, atrofi devor bilan o'ralgan, shahar maqomi berilishi uchun unda kamida 3 ta masjid bo'lishi, bu masjidning bittasida Juma namozi o'qilganda butun shahar namozxonlari sig'dishi lozim bo'lgan. Minglab odamlar joylashadigan Juma masjidi (Masjidi Kalon) - masjidning eng ulug'i bo'lib hisoblangan. Bu yerda ular juma kunlari katta ibodatga to'planishgan. Amirlikdagi asosiy shaharlar soni Bular: 19 tani tashkil etagan.

1. Buxoro	11. Yangi Qo'rg'on
2. Karmana	12. Jizzax
3. Ziyovuddin	13. O'ratape
4. Kattaqo'rg'on	14. Romitan
5. Panjikent	15. Poykent
6. Xatirchi	16. Qorako'l
7. Nurota	17. Chorjo'y
8. Panjshambi	18. Qarshi
9. Samarqand	19. G'uzor
10. Chelak	

N.V.Xannikovning fikriga ko'ra Buxoro shahri balandligi 7 metr, poydevor kengligi 3 metr bo'lgan loydan qilingan devor bilan o'rab olingan. Devor ustiga shinaklar qo'yilgan. Ular Burjlar deb ataladi. Shaharga 11 ta darvoza orqali kirib - chiqish mumkin bo'lgan. N.V.Xannikovning ma'lumotlarida faqat ijobiy fikrlar bayon etilgan deyish mumkin emas. "Darvozalar tashqi tomondan ta'mirlab turiladi, lekin ichki tomondan to'kilib ketgan". Shahar maydoni 1.564.875 sajen yoki 1739 tanobga teng. Gektarga aylantirsak, 1 tanob – 0.35 ga tengligini inobatga olib, $1739 \text{ tanob} \times 0.35 \text{ ga} = 608.65 \text{ hektarni}$ tashkil etadi. Uy-joy, binolar tig'iz qurilganiga qaramay, shaharning ayrim joylarida bo'sh yotgan yerlar uchraydi. Muallif esdaligidagi ma'lumotga ko'ra shaharda 13 ta mozor mavjud bo'lgan.

Bular:

1.Imom Qozixon	8. Jo'ybor

2.Xo'ja Tobon

9. Hazrati Eshoni Imlo

3.Xo'ja Nurobod

10. Hazrati Eshon

Habibulla

4.Xo'ja Bulg'or

11. Xo'ja Ro'shnoi

5.Xo'ja Turki Jandi

12. Xo'ja Aspgardon

6.Mirakan

13. Kimsangiron

7.Xo'ja Xudoydod Eshon Shahar Shoxrud arig'idan suv ichgan. Uning uzunligi - 4 km ga teng bo'lgam. Shoxrud arig'i ustiga 12 ta tosh va bir nechta yog'och ko'priklar qurilgan. Shaharni doimiy suv bilan ta'minlash uchun 83 ta hovuz qurilgan. (Manbalarda qayd etilishicha Buxoro shahrida 104 ta hovuz bo'lgan) Barcha kanallar bo'yida tut daraxtlarini uchratish mumkin edi. N.V.Xannikovning ma'lumotlariga ko'ra shaharda 36 ta ko'cha va tor ko'chalar mavjud. Ularning kengligi 1 metrdan 3 metrgacha bo'lib, juda kam ko'chalarga tosh yotqizilgan. Aksariyat ko'chalar yozda chang qishda loyga botib yotadi. Shaharning eng katta binolari: 1. Amir saroyi (ark). Baland tepalik ustiga qurilgan qal'a. Devori balandligi 10-12 metr atrofida. Aylana uzunligi 1,5 km atrofida to'rtburchak shaklda qurilgan. Maydoni $22 \text{ tanob} \times 0.35 \text{ ga} = 7.7 \text{ gektarni}$ tashkil etgan. Ana shu maydonda amir, vazir (qo'shbegi), to'pchiboshi (Harbiy qo'shin qo'mondoni), daftardor mirzo va sanab o'tilgan mansabdorlarning xizmatdagilarining yotoqxonalari, 3 ta machit, obxona, qamoqxona, bir qator qo'shimcha xonalar majud bo'lgan. Saroy obxonasida asosan fors qullari suv tashish bilan shug'ullanagan. N.V.Xannikov, "Amir qabulxonasining kirish yo'lagining o'ng tomonida Kanaxona degan kichikroq zindon bo'lib, bu zindonda maxsus ko'paytirilgan kanalar qo'yib yuborilgan. Bu kanalar bandilarga azob berishi kerak edi" deya o'z esdaligida qayd etadi. 2. Qamoqxona - Zindon. Arkning sharq tomonida joylashgan. 2 bo'limdan iborat: 1. Zindoni bolo (yuqori) 2. Zindoni poin (quyi). Muallifning qayd etishicha Zindoni Bolo bir nechta xonalardan iborat bo'lib, chuqurligi 6 metrdan ziyodroq. Bu o'raga jinoyatchilar arqon bilan tushurilgan. Xuddi shu tarzda ularga yemish uzatilgan. Oyida 2 marta zindonband etilgan jinoyatchilar zanjirband holda Registon maydoniga chiqarilib, o'ziga xos tarzda sud

qilingan. Amir tomonidan kimga o'lim jazosi berish, kimni ozod qilish qarori e'lon qilingan. Chora qo'llanilmagan mahbuslarning sochi qirilib, yana zindonga tashlangan. Mahbuslar qish - yoz bo'lsin, har qanday ob-havoda yalangayoq tarzda maydonga chiqargan. Xanikovning qayd etishicha Buxoro shahrida machitlar soni 360 tani tashkil etadi. (P.I. Demezov ma'lumotlarida esa masjidlar soni 366 tani tashkil etgan) Juma namozida odamlar eng ko'p yig'iladigan machitlar soni 8 ta bo'lib, ular Baland (Kalon) machit sahniga 10 000 tagacha namozxon barovariga namoz o'qishi mumkin bo'lgan. (I.V. Vitkevichning ma'lumotiga ko'ra - Masjid, buxoroliklarning fikricha ko'ra, 20 minggacha namozni sig'dira oladi.) Juma namozining boshqa kungi namozlarning farqi Juma namozida 4 rakat farz 2 rakat, 6 ta sunna rakati o'rniga 10 sunna rakati o'qilgan. Madrasalar - oliy o'quv yurtlari hosoblangan to'rt burchak yoki kvadrat shaklda qurilgan, devor bilan o'ralgan hovlisi bo'lgan. Yuqori qavat talabalar uchun yotoqxona vazifasini o'tagan, pastgi qavatda dars o'tilgan. Ular orasida eng mashhuri Mir Arab madrasasi hisoblanadi. Ushbu tarixiy me'moriy inshoot Buxoro xoni Ubaydullaxon (1487-1540) in'om etgan mablag' hisobiga Shayx Abdulla tomonidan 1530-1536-yillarda bunyod etilgan. N.V.Xannikovning ma'lumotiga ko'ra, Amir daftarida 103 ta madrasa bo'lib, ularga tegishli vaqf mulki berilgan. Lekin eng asosiy madrasalar soni 60 tani tashkil etgan Bular: 1. Ko'kaldosh madrasasi. 150 ta xonadan iborat. Mudarrisga 360 tillo ham berilgan. Talabalar 3 toifaga bo'linganlar.

a) past qadam: yiliga 3 tillo olganlar.

b) o'rta qadam o'rganuvchilar 3.5 tillo olganlar.

v) peshqadam: Ularga yiliga 5 tillo to'laganlar .

2. Mirzo Ulug'bek madrasasi: 80 ta xonasi bo'lib, talabalarga 3.5 tillo to'langan.

3. Zariyoron madrasasi: 93 ta xonasi bo'lib, talabalarga 5.5 tillo to'langan.

4. Tursunjon madrasasi: 94 ta xonasi bo'lib, talabalarga 5 tillo to'langan.

5. Muhammad Sharif savdogar madrasasi: 92 ta xonasi bo'lib, talabalarga 3.5 tillo to'langan. Mudarrisga 199 tilla to'langan.

6. Abdullaxon qo'shmadrasasi: xonalar soni aniq emas , talabalarga 3.5 tillo to'langan.

7. Xiyobon madrasasi: 93 ta xonasi bo'lib, mudarris 180 tillo, talabalar 4.5 tillo olganlar.

8. Go'sfand madrasasi

9. Mir akan xonaqohi

10. Prinezar madrasasi.

11. Miskin madrasasi 11. Sherdor madrasasi

12. Kalabod 12. Fathulla Qushbegi madrasasi

13. Xo'ja nihol

14. Dorul Shifo madrasasi. 2 ta mudarris bo'lib, har biri 700 tillodan olgan. Xonalar soni 40 ta.

15. Xo'ja Jo'yborikalon : Mudarris 500 tillo olgan, talabalar 20 tillodan olgan.

16. Jo'ybori – madrasasi Mudarris 100 tillo olgan.

17. Naqib madrasasi

18 Eshon

Pul tarqatilgan talabalar soni 10.000 tani tashkil etadi. Karvonsaroylar.

Karvonsaroylar ham xuddi madrasalarga o'xshatib qurilgan. Karonsaroyning 1-qavatida ombor va do'konlar bo'lgan. Ayni vaqtda Buxoroda 38 ta mavjud bo'lib, ularning 24 tasi g'ishtin, 14 tasi – cho'pkori bo'lgan. Karvonsaroylarning bir qismi xususiy bo'lgan. Qolgan qismi esa davlatga qrashli bo'lib , to'lov hisobi ijaradorlarga berilgan. Toshidan qurilgan karvonsaroylar. Bu yerda ildizidan bo'yoq olinadigan ro'yan sotilgan. Buxoro hammomlari turli davrlarda Buxoro shahrida bunyod etilgan bo'lib, tadqiqotchilar ko'p hollarda ularni XVI asrga oid deb hisoblaydilar. N.V.Xannikovning ma'lumotiga (Описание Бухарского ханства) ko'ra, Buxoro hammomlari 4 qismdan iborat bo'lgan. Shaharda uylar bir ko'rinishda qurilgan. Ular bir nechta to'rtburchak hovlilardan iborat bo'lib, hovlilar ko'pincha bir qavatli qilib, g'ishtdan qurilgan. Xonalar bilan o'ralgan, xonalarning ichki devorlari ayrim hollarda ganchlangan bo'ladi. Derazalar

oynasiz, lekin eshiklari bor yog'ochdan yoki ganchdan panjara qilingan. Ichkari hovlining shimoliy qismida zimistoni – qishki pastqamroq xonalar, hamda, uning qarama-qarshisida “tobistoni”, ya’ni yozgi xonalar joylashgan. Boy xonadonlarning hovlisida qo’shimcha tarzda ayvonlar ham qurilgan. Boy xonadonlarda xonalari ganchkor naqshlar bilan bezatilgan. Xonalarning shiftida ko’ndalang bolorlar qo’yiladi. Bolorlar orasida ishlov berilgan har xil rangga bo’yalgan vassalar terilgan. Pollarga tosh teriladi yoki quruq yer bo’ladi. Kambag’al odamlarning uylarida yashash deyarli xavfli, kamdan-kam hollarda polidan nam uradi, bahor oylarida tomidan chakka o’tadi. O’zimizning kuzatuvlarimizga asoslanib, Buxoroda 2500 atrofida xususiy uylar bo’lsa kerak deb taxmin qildik. Chorsu bozori bilan Registon bozorida yeb-ichish uchun kerakli mahsulotlar ertalab va kechqurun sotiladi. Bozorlarni asosan ikki turga, shahar ichidagi hamda Buxoro shahri atrofidagi bozorlarga bo’lishimiz mumkin. (XIX-XX asrlarda Buxoro bozorlarining soni qariyb 500 ta bo’lgan va ushbu bozorlarda 12 ming nafar savdogar faoliyat yuritgan) Katta bozorlar: 1.

Mahsibozorlar - 3 ta 13. Kepak bozori – 1 ta

2. Non bozor - 3 ta
bozori – 2 ta

3. Baliq bozor – 1 ta
bozori – 1 ta

4. Sham bozori – 3 ta
bozori – 2 ta

5. O’tin bozori – 1 ta
bozori – 2 ta

6. Un bozori – 1 ta
– 2 ta

7. Tuz bozori – 1 ta

8. Ko’mir bozori – 3 ta
– 1 ta

14. Meva-cheva

15. Dorivorlar

16. Qovun – tarvuz

17. Anor, nok

18. Tuxum bozori

19. Sut bozori – 6

20. Egar-jabdug’

9. Bo'z bozori – 1 ta
– 2 ta

10. Mis buyumlar bozori – 1 ta
bozori – 2ta

11. Charm bozori – 1 ta
1 ta

12. Etik bozori – 2 ta
ta

21. Pichoq bozori

22. Yog'-moy

23. Arqon bozori –

24. Qul bozori – 1

Bundan tashqari shahar tashqarisida Samarqand darvozadan 1.5 km shimol tomonda ot bozori joylashgan. Yelizaveta Nekrasova ma'lumotlariga qaraganda Buxoro shahri ichki savdo ko'chasi Toqi Telpakfurushon va Toqi Zargaron savdo gumbazlari o'rtasida joylashgan, uning uzunligi 200-225 m, eni esa 5-5.5 metrdan oshmagan. Umumiy yo'nalishi – janubdan shimolga tomon, biroq yuqori uzun qismi g'arbga tomon siljigan. Savdo yo'li janubdan, XVIII-XIX asrlarda shahristonning Ohanin darvozasi o'rnida qurilgan Toqi Telpakfurushonning old tomonidan boshlanadi. Bu yerda bozorlarning diniy-ijtimoiy markazi joylashgan. XVI asrning birinchi yarmida qurilgan Miskaron hammomi, XIX asrning boshlarida eskisining qoldiqlari ustiga qurilgan Zabuda masjidi shular jumlasidandir. Savdo yo'li bo'yida ikkita otxona bo'lgan: So'xta karvonsaroyi qoshida tuyalar uchun, ikkinchisi – eshaklar uchun Markabxona. Markabxona XVI asrga oid buzib tashlangan karvonsaroy o'rnida, Miskin madrasasining (har yilgi vaqfdan daromadi – 60 ming tanga) shimoliy fasad qismiga yondosh qurilgan. Savdo gumbazlariga, asosiy savdo yo'lga bog'liq bo'lmagan kapponlar tutashib ketgan. Ulardan biri – tamaki kapponi Toqi Telpakfurushon qatorida bo'lib, Mag'oki attori hududidagi bozorlarga qaragan.

Xulosa

Elchining sayohati davomida to'plagan ma'lumotlari O'rta Osiyo, xususan Buxoro amirligining tarixiy topografiyasini tasavvur qilish imkonini yaratadi. Uning qaydlarida muallifning me'moriy obidalarga qanchalik batafsil to'xtalganini

kuzatish mumkin. Uning kuzatuvlari natijasida yig'ilgan ushbu ma'lumotlar me'morchilik tarixini o'rganishda ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Н.А. Халфин. Е.Ф. Рассадина қаламига мансуб “Хаников – востоковед и дипломат”. Москва, 1977
2. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и Виткевича). – М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».-1983 С-102
3. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843. стр. 79
4. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и Виткевича). – М., Гл. редакция восточной литературы. Из-во «Наука».-1983. С-56
5. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Предисл. Н. А. Халфина, М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1975. С 95
6. Қиличев Р.Э. Қиличева М.Р. Марказий Осиёнинг тарихий-меъморий ва археологик ёдгорликлари, «Дурдона» нашриёти. 2018. 45-б.
7. Бернс А. Путешествие в Бухару. Второй част. 1848 г. Москва. С- 423
8. А. Татаринова. Семимесячный плен в Бухарии. Издание Маврикия Осиповича Вольфа. Санкт-Петербург Москва 1867. С-28
9. Yelizaveta Nekrasova. Qadimiy Buxoro bozorlari, “Moziydan sado” Toshkent. 2.(86).2020-y. 16-b.
10. Nasilloev S.Sh., Sirocheva F.Z. E.K MEYENDORFNING “ORENBURGDAN BUXOROGA SAYOHAT” ASARIDA BUXORO TARIXIYME'MORIY OBIDALARINING TADQIQ ETILISHI MASALALARI.
11. Opisanie Buxarskogo xanstva, S. P.6., 1843.
12. Ld.: Xalfin N. A., Rassadina Ye. F., Xanikov – vostokoved i diplomat, M., 1977; Istoriya Uzbekistana v istochnikax i soobsheniyax puteshestvennikov i uchenix (20— 80e. godi XIX), T., 1990;